

Момчилов град у Поточцу

Остаци утврђења, познатог као Момчилов град (43.817 N, 21.282 E), налазе се на заобљеном купастом узвишењу Градишки клик (371 m), у крајњем западном делу атара села Поточац, на источним падинама планине Јухора. Локалитет захвата катастарске парцеле бр. 339 и 340, а делимично 335/1 и 343, у власништву Светлане Милојевић, Драгољуба Савића, Драгана Јовановића и Црквене општине Поточац. Од платоа на ком је смештено утврђење стрме падине се нагло спуштају ка северозападу, североистоку и југоистоку, ка водотоцима Платинског, Великог (Броћанског) и Градишког потока. Најлакши прилаз остацима утврђења је са југозападне стране уским превојем који повезује Градишки клик и североисточне обронке највишег врха планине Јухор, Великог Ветрена (775 m).⁵

Прве штуре податке о остацима утврђења у атару Поточца доноси М. Ђ. Милићевић 1876. године, а касније исти описују Ј. Мишковић, Ф. Каниц, Мијатовић, А. Дероко. Сви поменути аутори лоцирају га у оквиру села Поточца и махом бележе да је у народној традицији упамћен као Момчилов или град војводе Момчила, али и као Градина.⁶

Ближе град убицира Ј. Мишковић, који га смешта између Броћанског и Градишког потока, на Градишком клику, једној планинској коси Јухора. Према истом утврђење је, пратећи конфигурацију терена, било елипсастиг облика и имало је дужину од 250, а ширину од 60 до 80 корака. Једним уским превојем, ка западу, је било везано са залеђем Јухора, док су на осталим странама дубоке долине поменутиг потока. Дебљина зидова тврђаве је углавном износила 1.5 корака, осим на страни код куле и „ћуприје“ где је била 2 корака. Утврђење је штитио и суви ров, који га је опасивао са свих страна и пратио

⁵ На топографској карти 1:25000 уписан је назив Градиште, док је на оној увећаној размери 1:50000, топоним обележен као Градина. Topografska karta Kruševac 531-2-3 (Potočac), уп. Topografska karta Kruševac 531-2. За парцеле и добијање геопозиција коришћена је дигитална платформа, под називом Национална инфраструктура геопросторних података (НИГП), доступна на сајту Републичког геодетског завода на адреси: <https://a3.geosrbija.rs/>.

⁶ Милићевић 1876, 181; Мишковић 1885, 131-132; Каниц 1989, 296; Мијатовић 1905, 380; Дероко 1950, 133.

трасу бедема. На западној страни, где је био смештен главни улаз у утврђење, преко рова је прелазио мост. Главну капију и прилаз мосту је бранила једна кула. Мала капија се налазила у средишњем делу северног бедема. У унутрашњости утврђења, у његовом источном делу, на готово највишој коти, Ј. Мишковића смешта остатке двора. Очувана висина бедема утврђења је била 2 до 3 m, а грађени су од „серпентинског“ камена везаног лошим малтером. У зидовима су се у читавој дужини уочавали прорези у два реда, постављени под нагибом и један изнад другог. Ј. Мишковић их идентификује са „шартама или мазгалама“, које су имале одбрамбену улогу. Од покретних археолошких налаза наводи се један јагаган, алка са главне капије и јеленски рог.⁷

Ј. Мишковић указује и на остатке три куле - стражаре у околини тврђаве. Једну је убицирао на самом ушћу Великог (Броћанског) и Градишког потока, на око 300 корака испод утврђења. Друга се налазила у дну Велике косе, која представља продужетак Савине Чукаре, на левој обали Поточке реке. Трећу кулу-стражару смешта на Црквенску косу, која је развође Градишког и Црквенског потока, поред пута који води од Момчиловог Града до Црквине (Црквишта).⁸

Према Каницу утврђење је имало дужину од 250 корака, и ширину 70 корака. Зидови су били широки 2-3 m. Уочавала се делимично очувана кула на мосту и главна капија. Од покретних налаза пронађених на локалитету наводи „само неко безвредно оружје.“⁹ Према С. Мијатовићу Момчилов Град на врх брда Градишта је готово у потпуности порушен. Имао је осмоугаону основу и захватао је површину од 10 000 m². Од покретних археолошких артефаката издваја : римске (сребрне и бакарне) новце, један кључ дужине 0.5 m, два лепо очувана буздована са по 18 пера, две мамузе, мач и др. Кључ и један буздован су били у поседу Косте М. Поповића, порезника из Варварина.¹⁰ А. Дероко наводи тврђаву Поточац („Момчилов град“), која се налази 20 km јужно од Светозарева (Јагодине). Сачувани су само темељи града и остаци једне округле куле.¹¹

⁷ Мишковић 1885, 131-132.

⁸ Мишковић 1885, 131-132.

⁹ Каниц 1989, 296.

¹⁰ Мијатовић 1905, 380.

¹¹ Дероко 1950, 133.

Прво археолошко рекогносцирање локалитета Момчилов град извела је екипа Завичајног музеја из Јагодине 1981. године, и том приликом су по површини терена прикупљени фрагменти керамике. На основу покретних налаза евидентирана су два насеобинска периода. Старији, који припада хоризонту старијег гвозденог доба, када је на простору Момчиловог града егзистирало насеље градинског типа. Други, ком припадају и очувани бедеми утврђења, везује се за рановизантијски период. Само утврђење, које је оријентисано по оси југозапад-североисток, има издужен овални облик и димензије су му 250 x 100 m, и смештено је нешто мало испод коте 285. Висинска разлика платоа, на ком је смештена тврђава, између крајње југозападне и североисточне тачке износи 3 m.¹²

Сондажна археолошка ископавања на локалитету Момчилов град (Градина) је од 1982. до 1984. године спроводио Завичајни музеј из Параћина под руководством археолога Марина Брмболића, и у сарадњи са археолошком секцијом ОШ „Вук Караџић“ из села Поточац. Већи део бедема утврђења није био очуван у висини изнад нивоа тла, па су се само могли пратити у конфигурацији терена. Спољашње платно зидова утврђења било је видљиво само на северозападној страни, и његова висина је варијала између 1.60 и 3 m. Целокупна дужина утврђења износи 243 m, док је ширина у средишњем делу око 100 m. Како се ширина тврђаве благо сужава од једног до другог краја, она у североисточном сектору износи око 80 m, док је у југозападном свега 16 m. Испред југозападног бедема се јасно уочавао дубок одбрамбени ров, који је штитио прилаз утврђењу са најприступачније стране. Унутрашњи простор тврђаве је захватао простор од око 2 h. Током археолошких ископавања је истражена површина од око 282 m². Сонде 1, 2, 3, 5, 6 и 7 су постављене у југоисточном и североисточном сектору са унутрашње стране претпостављених траса бедема. Сонда 4 је отворена на највишој коти у средишњем делу тврђаве, док је изван југозападног зида постављен ров дужине 7 m. У сондама које су ископаване дуж претпостављене трасе бедема откривени су зидови чија висина варира од 60 cm у југоисточном до 1.20 m у југозападном делу. Дебљина бедема износи 1.20 m, док је темељ, постављен на стеновиту подлогу, дубок 80

cm. Бедеми су грађени цепаним плочастим каменом везаним кречним малтером. Међутим, уочена су и нека одступања, нарочито у југоисточном сектору, где су бедеми озидани ситнијим каменом везаним блатом. Ови делови бедема су слабо очувани и њихова висина варира од 20 до 60 cm. М. Брмболић претпоставља да се ова промена у начину зидања може везати за неку интервенцију након оштећења првобитног бедема, на шта указује и краћи прекид констатован у праћењу културних слојева. Темељи грађевина у унутрашњости утврђења су констатовани у свим сондама. Дебљина зидова објеката износи 60 cm, и грађени су доста немарно, од ситнијег цепаног камена везаног блатом. Површине зидова су биле прекривене слојем лепа, чији су фрагменти теракот боје откривени у свим сондама.¹³

У сонди 1, у северозападном делу тврђаве, откопана су два делимично очувана објекта која се пружају паралелно са бедемом на удаљености од 1.5 m. Раздвојени су један од другог пролазом ширине 70 cm. Димензије грађевина су 6 x 8 m, и висине зидова од 1.6 до 2.5 m. Поднице су слабо очуване и изграђене су од чврсто набијене жућкасте земље, углачане површине. Претпоставља се да су објекти имали и спратну дрвену конструкцију, на основу уочених удубљења за стубове. Сонда 2 је била постављена у крајњем југозападном сектору на површини од око 30 m² који је био прекривен комадима згуре. Стручњаци рударског басена Рембас су извршили анализу пронађене згуре и дошли до закључка да она не представља продукт металуршких активности, већ потиче од камена са самог локалитета којим су зидани бедеми тврђаве, и који је био изложен високим температурама, највероватније услед пожара. У сонди 2 је делимично откривен објекат правоугаоне основе и непознате намене. Дугачак је 5.2 m, а висина очуваних зидова варира од 50 до 90 cm. Бедем тврђаве је чинио југозападни зид грађевине. Отсуство бедема у северном делу сонде указује да се овде налазио улаз у утврђење.¹⁴

Поред фрагмената грнчарије, са локалитета Момчилов град, из млађег културног слоја, потичу и други покретни налази. Најбројнији су ножеви од гвожђа са уским и издужени сечивом, и трном за

12 Брмболић 1986, 199; Брмболић 2003, 284.

13 Брмболић 1986, 199-201.

14 Брмболић 1986, 201.

Фотографије са Момчиловог града

Јухорске зоре

насађивање на дршку од кости или дрвета. Дужина сечива се креће од 9 до 15 cm.¹⁵ Једна гривна или наруквица неправилног је кружног облика и израђена је од бронзане жице полукружног пресека. Дебљина жице је 3 mm. Крајеви су стањени и проширени у виду малих елипси. Једини орнамент представљају плитки убоди на крајевима нарукнице.¹⁶ Једна фибула припада типу са посувраћеном стопом и псеуднамотајем, и нема сачувану иглу.¹⁷ Трнокоп или косир је благо лучно повијеног сечива са правоугаоним испустом на тупој страни, и тулцем за усађивање држалице кружног пресека. Дужина налаза је 22 cm.¹⁸ Једно звоно, чије су димензије 9 x 9 cm, израђено је од гвозденог лима. Трапезоидног је облика и правоугаоног пресека. На горњем делу има лучно повијену дршку.¹⁹

Посебну групу налаза са Момчиловог града чине предмети израђени од кости: апликације, оплата дршке ножа, чешљеви и један коштани инструмент. Једна коштана оплата или апликација је издуженог облика са заобљеним крајевима на којима се налазе кружни отвори. Горња површина оплате је углачана и украшена низом урезаних концентричних кругова са дубљи убодом у средини.²⁰ Другу, нешто ширу, апликацију

¹⁵ Брмболић 1986, 204. Слични ножеви су пронађени током ископавања рановизантијског центра Градина на Јелици код Чачка и датују се у 6. и са почетак 7. века. Милинковић 2017, 188-189. Познати су и примерци са рановизантијских локалитета 6. века у Ђердапу : Дијана, Хајдучка воденица, Гламија или Ушће Слатинске реке и др. Šrehar 2010, 117-118.

¹⁶ Брмболић 1986, 204. Слични примерци са Градине на Јелици припадају хоризонту 6. и почетка 7. века. Милинковић, 109. Наруквице истог типа са кружно исцуданим крајевима са локалитета Дијана на Дунаву се датују у 6. век. Šrehar 2010, 69.

¹⁷ Брмболић 1986, 204. Више о овом типу фибула вид. ниже под Градиште у Пајковцу.

¹⁸ Брмболић 1986, 205. Сличан косир са локалитета Градина на Јелици датује се у 6. и почетак 7. века. Милинковић 2017, 171. Примерци сарановизантијских локалитета Хајдучка воденица и Дијана на Дунаву припадају, такође, хоризонту 6. и почетка 7. века. Šrehar 2010, 99.

¹⁹ Брмболић 1986, 205. Звоно-клепетуша са фрагментованим дршком из Градине на Јелици је датовано у 6. и почетак 7. века. Милинковић 2017, 174.

²⁰ Брмболић 1986, 205. Предмети сличног облика и орнамената са Градине на Јелици су окарактерисани као затварачи торбице и припадају хоризонту 6. и почетка 7. века. Милинковић 2017, 118. Затварачи за торбице са локалитета Дијана, Хајдучка воденица, Доња Буторка и Понтес су пронађени у рановизантијским слојевима 6. и почетка 7. века. Šrehar 2010 : 73-74.

од кости је М. Брмболић определио као дршку ножа, иако је највероватније реч о нешто ширем затварачу торбице. Изгладана горња површина је украшена са четири полукружне траке састављене од низа урезаних кружница, док је у централном њеном делу са седам кругова обликована фигура у форми крста. Веома слични затварачи за торбице са Градине на Јелици се хронолошки датују у 6. и почетак 7.²¹ Скупини предмета израђених од кости припада и примерци дворедних чешљева. Два дела чешља су причвршћена са три гвоздене нитне. Једини украс представљају низови паралелно урезаних линија дуж ивица.²² Један пронађени предмет од кости представља јединствен примерак. Наиме фрагмент кости има јабучасто проширење које је засечено са два паралелна дубока уреза, па је тако формирано шест зубаца равне горње површине. Инструмент је највероватније коришћен за утискивање орнамената на грнчарију пре печења.²³

Од стаклених налаза су најбројнији фрагменти равног прозорског стакла бледозелене и жуте боје са доста мехурића. Деформисани фрагменти овог типа су били најзаступљенији у сонди 6 уз југоисточни бедем утврђења, и припадали су грађевини која је страдала у пожару.²⁴ Посуде направљене од стакла су на локалитету Момчилов град заступљене са неколико примерака чаша и пехара. Чаше су имале кружну стопу и ногу кружног пресека. Сви предмети су израђени од танког стакла и имају благо задебљан обод. На једном фрагменту је очувана дршка на врату посуде. Фрагмент М. Брмболић не опредељује, али је највероватније реч о лампи. Стакло је зелене и бледожуте боје, и садржи ситне мехуриће. Слични примерци чаша, пехара и лампи са локалитета Градина на Јелици се датују у 6. и почетак 7. века.²⁵

²¹ Брмболић 1986, 205, уп. Милинковић 2017, 119.

²² Брмболић 1986, 205. Слични примерци дворедних чешљева са локалитета Понтес, Хајдучка воденица, Дијана и Михајловац на Дунаву потичу из периода 6. века. Šrehar 2010, 120-122. Неколико чешљева истог облика са Градине на Јелици се сештају у време 6. и почетка 7. века. Милинковић 2017, 116-117.

²³ Брмболић 1986, 205.

²⁴ Брмболић 1986, 205. Слични фрагменти прозорског стакла откривени су током археолошких ископавања остатака утврђења Јеринин град у Бранговићу код Ваљева, унутар и око цркве саграђене крајем 5. или почетком 6. века. Пецикоза 2016, 329-332.

²⁵ Брмболић 1986, 205, уп. Милинковић 2017, 157-161.

Свакако најзначајније налазе који нам помажу у прецизном датовању локалитета Момчилов град представљају пронађени комади новца. Један полуфолис Јустинијана I (527-565) од бронзе је пронађен у сонди 1, у фуги унутрашњег лица бедема. Други примерак, представља ранији случајни налаз са истог локалитета, и припада ковању Јустина II (565-574) и Софије.²⁶

Са простора Момчиловог града потичу и два случајно пронађена артефаката који се чувају у Завичајном музеју у Јагодини. Једна фрагментована стрелица облика ластиног репа, тордираног врата и са тулцем за усађивање кружног пресека. Димензије стрелице су 10.3 x 2.6 cm, а пречник отвора тулца 1 cm. Повијен врх копља од гвозђа је облика врбиног листа, и има тулац за насађивање кружног пресека. Димензије су му 51 x 4 cm, а дијаметар отвора тулца 3 cm. Требало би напоменути да С. Ветнић без навођења аналогија, и очигледно погрешно, наведене предмете хронолошки датује у време 14-15. века. Слична стрелица са локалитета Градиште у Љубинцима код Александровца се датује у време 6. века. Налаз стрелице истог типа (7.8 x 2 cm) са Градине на Јелици се хронолошки смешта у 6. и почетак 7. века. Слични врхови копаља са локалитета Ртково-Гламија 1, Дијана и Милутиновац на Дунаву се датују у 6. век.²⁷

Д. Рашковић је сумирао податке прикупљене током археолошких ископавања, и слаже се са М. Брмболићем да се на локалитету Момчилов град налазило значајно рановизантијско утврђење из 6. века.²⁸ Једна од функција утврђеног комплекса Момчиловог града у Поточцу, по мишљењу Д. Рашковића, била је и заштита путне комуникације која је повезивала великоморавску долину са западним странама Јухора, и која је водила ка рановизантијским локалитетима Јеринин град у Драгошевцу и Јеринин град на међи атара Секурича и Беочића.²⁹ Сећање на тај путни правац, који се можда користио и у средњем веку, налазимо у легендама становника подјухорских села, које је забележио С. Мијатовић почетком 20. века.

²⁶ Брмболић 1986, 206.

²⁷ Vetnić 1983, 140-141, уп. Рашковић-Димовски-Црнобрња 2010, 36; Милинковић 2017, 197; Špehar 2010, 127.

²⁸ Рашковић 2000, 12.

²⁹ Рашковић 2009, 32-33; Рашковић-Чађеновић 2010, 27-28.

Сељани су говорили да је : „На врху Ветрње, кажу, била је ветрењача Војводе Момчила, од куда долази и име томе вису, а одмах испод виса су остаци од старог друма Цара Лазара, који је везивао Крушевац с Крагујевцем.“³⁰

Рекогносцирањем почетком априла 2019. године констатовано је утврђење саграђено на заравњеном врху брда Градиште, окруженог са свих страна стрмим падинама, сем на југозападној, где је превојем повезано са висовима подно Великог Ветрена. Део северозападног бедема тврђаве је релативно добро очуван до висине од око 1.5 m, и грађени су од ломљеног и притесаног камена ређаног у неправилне редове, везиваног жућкастим кречни малтером. Спољашње лице зида је било дерсовано беличастим малтером са додатком ситно мрвљене опеке. Са унутрашње стране истог дела бедема запажени су остаци две грађевине откопане током археолошких истраживања у периоду од 1982. до 1984. године. Плато који је окружен одбрамбеним зидовима тврђаве у благом је паду од североистока ка југозападу. На највишој тачки унутрашњег североисточног простора утврђења налази се делимично откопана грађевина са две просторије, чију подницу чине правоугоне опеке. Локално становништво верује да је реч о црквеном објекту. Ова претпоставка се не може одбацити, с обзиром да су цркве биле саставни део рановизантијских и средњовековних утврђења, па је потребно спровести додатна археолошка истраживања, како би се утврдила функција споменуте грађевине. Услед наслојавања и спирања земљишта са виших позиција унутар тврђаве источни и југоисточни делови бедема нису видљиви на површини, већ се само уочавају у конфигурацији терена, осим у мањим партијама насталим археолошким ископавањима и деловањем „трагача за златом“. У југозападном углу, на месту спајања југоисточног и северозападног зида тврђаве констатована је већа количина камена, па се може претпоставити да су то сада једини видљиви остаци куле на том месту. Како је са југозападне стране најлакши приступ утврди, она је, осим кулом, додатно обезбеђена дубоким ровом.

На око 50 m југозападно од утврђења опажена је стеновита окомита литица са видљивим траговима деловања алата, па се може претпоставити да је тај простор

³⁰ Мијатовић 1905, 380.

Јухорске зоре

служио као каменолом градитељима Момчиловог града. Унутар утврђења се и данас налази велики број опека, од којих су поједине танке и украшене што би ишло у прилог могућности да су у питању подне плочице, којима је очигледно било поплочано неко важније здање.

Такође у непосредној близини нађена је и пећ, од које су тренутно видљива само два лучна отвора, а која се налази на десној обали Градишког потока, преко пута утврђења. Димензија опека од које је саграђена је уједначена износи 35 x 26 x 4.5 cm. За сада њена намена се не може у потпуности дефинисати, али судећи да се у оквиру града налази и већи број опека као и остаци грнчарије, сигурно је да је коришћена и за печење керамике. Тек њеним истраживањем моћи ће да се утврди да ли је иста била у употреби можда и у друге сврхе.

Иначе сам град је јако девастиран како услед временских услова тако и услед уобичајне потраге за благом³¹ која се одвија и овде као и на другим локалитетима на територији Србије.

Осим самог града и околних кула стражара које бележи Ј. Мишковић, посебан податак о некрополи доноси Мијатовић. Тако он истиче да је недалеко од утврђења било „старо гробље“, у ком су ископавани „костури нарочито велики“.³² Данас је цео предео урастао у богату вегетацију и налази се испод слоја лишћа и земље. Током овог рекогносцирања тако нису уочене ни куле стражаре нити некропола. Такође у непосредној близини града налазе се и црква св. Архангела Михајла, високо изнад леве обале Великог (Броћанског) потока. Нешто даље лежи и локалитет Црквисте са остацима цркве близу изворишта Црквенског потока, десне притоке Поточке (Велике) реке. На остацима старе цркве саграђен је храм Св. Недеље. Недалеко од цркве је извор, који је локално становништво у другој половини 19. века често посећивало, сматрајући га лековитим, и чија вода помаже излечењу од грознице.³³

На крају треба рећи и да је за сам град везано више локалних легенди. По локалној традицији утврђење је саградио

31 Локално становништво је веровало да је код мале капије закопано велико благо, које се може наћи само са првим сунчевим зрацима на Спасов дан. Мишковић 1885, 131-132; Каниц 1989, 296.

32 Мијатовић 1905, 380. Вид. и изнад.

33 Мишковић 1885, 194. О црквама вид. рад Н. Ђокић, С. Митровић у овој свесци.

војвода Момчило³⁴, као и придворну цркву јужно од остатака града, коју су болесници посећивали недељом.³⁵ Такође град се доводи у везу и са смрћу Момчила, а сачуване су две различите варијанте. Према првој његов крвник је краљ Вукашин, који га је према једној варијанти убио долазећи путем од Црквине, у другој је то учинио на путу за Љубостињу.³⁶ Што се тиче друге верзије Момчила су убили Турци, који су га напали док је са својим војницима ловио рибу у Обрешкој Бари. Момчило се са својим одредом повукао ка утврђењу, али Турци су већ били освојили град. Бројчано надмоћнија турска војска је, уз велике губитке, савладала остатке Момчилове посаде. Војводу су сустигли и исекли на комаде на месту данашњег села Поточца. По потоку којем је текла људска крв и само село је добило назив.³⁷ Народна традиција сачувала је и име мајстора. Тако се као његов градитељ помиње Спасоје Србар из Поточца, према Мишковићу, односно Станоје Србар код Каница.³⁸ Коначно традиција бележи да су се у околини налазили и рудници кнеза Лазара, у везу са којим доводи и налазе шљаке на самом граду.³⁹

Сумирајући досадашња знања о Момчиловом граду, мора се истаћи да без обзира на саме археолошке налазе који поуздано упућују да је град живео у 6. веку, као и да је делимично горео, јака традиција која га доводи у везу са 14. веком, и временом војводе Момчила, краља Вукашина и кнеза Лазара, наводи на могућност да је можда секундарно у неком моменту и коришћен и касније, можда чак и као рефугијум пред Турцима. Такође без детаљног хемијског испитивања кречног малтера не може се априори тврдити да је исти преостао из 6. века. Коначно у будућим истраживањима исти би било неопходно и детаљније систематски сондирати, као и обрадити некрополу ако се њени остаци могу идентификовати.

34 Назив Момчилов град, који носи више локалитета на Балкану може се везати за Момчила Дена, родопског великаша који је живео у првој половини 14. века. Његово име ушло је у народну традицију и епску поезију, одакле је вероватно и уврштен у Илирски грбовник. Рудић 2006, 132-133. О топониму Момчилов град детаљније: Карановић 1940, 69-75.

35 Мијатовић 1905, 380.

36 Мишковић 1885, 131-132, уп. Каниц 1989, 296.

37 Мијатовић 1905, 380.

38 Мишковић 1885, 131-132; Каниц 1989, 296.

39 Мишковић 1885, 131-132.

